

ערך החקלאות והעבודה בארץ ישראל לפי החתם סופר

- א. המקורות בחתם סופר
- ב. האם יש קדושה בפירות ארץ ישראל?
- ג. מדוע מצות עבודת הקרקע תלויה ברוב ישראל?
- ד. ההשוואה בין תפילין לעבודת האדמה בארץ ישראל
- ה. דברים נוספים שלמדו הפוסקים מהחתם סופר
- ו. האם גם שאר האומנויות הן מצוה בארץ ישראל?
- ז. עבודה עברית
- ח. הרב קוק: כל המעשים הנצרכים לאומה הם גופי תורה
סיכום ומסקנות

א. המקורות בחתם סופר

שיטת רבנו רבי משה סופר זצ"ל בעל החתם סופר ביחס לעבודת האדמה ולעבודות אחרות בארץ ישראל, וביחס לפירות הגדלים בה, וביחס לעבודה עברית בארץ, הינה ייחודית. דבריו מבוססים בעיקרם על הגמרא במסכת ברכות (לה, ב) בה הובאה מחלוקת בין ר' ישמעאל ורשב"י בעניין עבודת האדמה לעומת לימוד תורה:

תנו רבנן: 'וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ', מה תלמוד לומר, לפי שנאמר (יהושע א, ח) 'לֹא יָמוּשׁ סֶפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ', יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר 'וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ' - הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל. רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורח בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישאר עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר (ישעיהו סא, ה) 'וְעִמְדוּ זָרִים וְרָעוּ צֹאנֵכֶם' וגו', ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר 'וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ', ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר (דברים כח, מח) 'וְעִבְדְתָ אֶת אֱלֹהֵיךָ' וגו'. אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן.

רבנו החת"ס הסביר מחלוקת זו בחידושו למסכת סוכה (לו, א):¹

נראה לעניות דעתי, רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא 'וְאֶסְפְּתָּ דְגָנְךָ' אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין [בה], **שהעבודה בקרקע גופה מצוה² משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים**, ועל זה ציותה התורה 'וְאֶסְפְּתָּ דְגָנְךָ', ובעז זורה גורן השעורים הלילה משום מצוה. וכאלו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכי נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה. ואפשר אפילו שארי אומניות שיש בהם יישוב העולם הכל בכלל מצוה. אבל כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם, וכל שמרבה העולם יישוב מוסיפה עבודת ה' חורבן³, מודה רבי ישמעאל לרשב"י. ועל זה אנו סומכים על רבי נהוראי במתניתין סוף קידושין: "מניח אני כל אומנויות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה", היינו בחוץ לארץ וכוזכר לעיל. והיינו דמחדש רבא באתרוג הכושי, אפילו אינו נדמה אלא כושי ממש, דהיינו רשב"י וחבריו האמיתיים, מכל מקום הא לן והא להו, לבני בבל - כשר, ולבני ארץ ישראל - פסול, דבעינן ישוב ארץ ישראל על ידי ישראל.

ובפירושו לתורה הוסיף:

אנו סומכים על ר' נהוראי סוף קידושין שאמר "מניח אני כל אומנויות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה", והיינו כדברי רשב"י ראש פרק כיצד מברכין (ברכות לה, ב). ור' ישמעאל הקשה, הא כתיב 'וְאֶסְפְּתָּ דְגָנְךָ'? ונראה לי, בזמן שישראל שרויים על אדמתם מצוה לאסוף דגן לא לצורך פרנסתו, דצדקו דברי רשב"י ודברי ר' נהוראי, אלא משום מצות ישוב ארץ ישראל, ומשום הכי היה בועז זורה גורן השעורים, ואלישע שנים עשר צמדים לפניו. **ולא לבד עבודת קרקע אלא לימוד כל האומנות⁵ משום ישוב וכבוד ארץ ישראל**, שלא יאמרו לא נמצא בכל ארץ ישראל סנדלר ובנאי וכדומה ויביאום מארצות

1 חידושי חת"ס סוכה לו, א ד"ה דומה לכושי תנן.

2 בדרשות חת"ס (ירושלים תשל"ד, ח"ב, דרוש ז' אב, בשנת תקפ"ז, עמ' 648) כתב: הקרקע בארץ ישראל קדושה יותר מן השמים בחוץ לארץ.

3 ע"פ חובת הלבבות שער הפרשות פרק ב': "וכל אשר נוסף העולם ישוב, נוסף שכלם חורבן".

4 חת"ס פרשה שופטים ד"ה מי האישי. בהשוואה בין דבריו במסכת סוכה לדבריו בפרשת שופטים אנו מוצאים תוספות והשמטות, אבל עיקרן שווה. על כמה מההבדלים נעמוד להלן. על הבדל אחד, והוא שבפרשת שופטים כתב שמחלוקת רשב"י ורבי ישמעאל היא בחוץ לארץ אך בארץ ישראל רשב"י מודה לרבי ישמעאל, ובמסכת סוכה (לו, א) כתב: שמחלוקתם בארץ ישראל ובחוץ לארץ רבי ישמעאל מודה, לא מצאתי תשובה.

5 יש לשים לב שביחס לשאר אומנויות במסכת סוכה כתב בדרך אפשר ובדבריו על פרשת שופטים כתב בצורה ודאית.

רחוקים, על כן היה לימוד כל האומנות מצוה, ורשב"י ור' נהוראי מיירי כשאנו מפוזרים בין האומות, ויש בהם אומנים מרובים ולא צריך לנו, והעוסק בהם הוא להמציא לו פרנסתו, על כן מניח אני כל אומנויות ואיני מלמד בני אלא תורה. ועל כן כשעושים רצונו של מקום, שנטיעה אינו לפרנסה אלא למצוה, על כורחך בית קודם לכרם⁶ אבל בתוכחה, שאינם עושים כרשב"י, והכרם הוא לפרנסתם, היה להקדים כרם לבית, אלא שבשיגעון ינהג, והכל מהופך.

ועל דברים אלה (הנ"ל על מסכת סוכה) כתב האדר"ת⁷: "הרי לנו דבר נפלא מגאון עולם, אביר הרועים, רבינו שבגולה, אשר הוא עמוד ההוראה שכל בית ישראל נשען עליו - ומי יבוא אחריו".

ב. האם יש קדושה בפירות ארץ ישראל?

החת"ס כתב: "ולהוציא פירותיה הקדושים". האם אכן ישנה קדושה בפירות ארץ ישראל? בפירושו לתורה כתב⁸:

פירות ארץ ישראל קדושים המה, ובפרט אחר שקיימו מצוות התלויות בארץ בהם, ועל ידיהם נזדכך איש הישראלי ונטהר ונתקדש... עד שבקל יוכל להשיג השגת האלוקות.

וכן כתב גם בחידושו למסכת חולין (קמב, א), כשהסביר את השבח של ארץ ישראל "אַרְץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ"⁹. זו לשונו:

אם שהוא כפשוטו בלי ספק, מכל מקום זה התואר מורה עוד קדושת הארץ ופירותיה - כי הם מולידים קדושה בנפש האוכל אותם, ומוסיפים אבהה

6 ראה רמב"ם הלכות דעות (פ"ה הי"א) שאומר שכרם קודם לבית. הכסף משנה הקשה שבכתוב בית קודם לכרם, ורבי יצחק אדרבי (שו"ת דברי ריבות סימן רלו) וחת"ס (פרשת משפטים ד"ה מי האיש אשר בנה) תירצו שחינוך בית אינו תלוי בזמן, כי תיכף אחרי עשייתו יכול לחנכו, אבל חילול הכרם תלוי בזמן, שהוא שנה רביעית, וכיוון שנאמר "וְלֹא חֶלְלוּ" - משמע שהיה בידו לחללו, היינו בשנה הרביעית, ממילא נטע את הכרם שלוש שנים קודם, ולכן הקדים הרמב"ם כרם לבית. החת"ס הוסיף: אבל לשון הגמרא (סוטה עד, א) קשה.

7 אברהם יעקב סלוצקי, שיבת ציון, ורשה תר"ס, ח"ב עמ' 63.

8 תורת משה, ירושלים תשל"ב, שמות טז, יב ד"ה בין הערביים, עמ' כז, ב; בביאור הגמרא במסכת סוטה (יד, ב) דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאוה משה ליכנס לארץ ישראל? וכי לאכול מפריה היה צריך? והוסיף וכתב: ובוזו יש לפרש תפילתינו: "ונאכל מפריה ונשבע מטובה" ועל ידי אכילת פריה טובה נזדכך "ונברכך עליה בקדושה ובטהרה".

9 הכינוי והשבח "אַרְץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" נזכר בתורה חמש עשרה פעמים וחמש פעמים בנ"ך. בכל המקומות הכוונה לארץ ישראל פרט למוזכר בפרשת קורח (במדבר טז, יג).

ודבקות בה'... ורמוז לדבר: **זבת חלב** ודבש, סופי תיבות אותיות "שבת", כי בכל מאכליה קדושה כמו סעודת שבת.

מבואר בדבריו שיש קדושה בפירות ארץ ישראל. בטעם הדבר כתב [בפירושו לתורה]: "ובפרט אחר שקיימו מצוות התלויות בארץ בהם". אולם תחילת המשפט הוא: "פירות ארץ ישראל קדושים המה", כלומר מצד עצמם. ונראה לבאר את דבריו "ובפרט אחר שקיימו מצוות התלויות בארץ בהם" - "בפרט" זו תוספת. יש קדושה בפירות ארץ ישראל בגלל קדושת השכינה שבארץ - קדושה עצמית, בנוסף קיימת קדושה בפירות א"י בגלל המצוות התלויות בארץ.

מו"ר הרב צבי יהודה קוק הסביר¹⁰ שדבריו מקורם בדברי הב"ח. הטור (אורח חיים סימן רח) הביא מחלוקת ראשונים בנוסח ברכה אחרונה של פירות שבעת המינים:

ויש אומרים: 'ונאכל מפריה ונשבע מטובה'. ואין לאומרו, שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה, אלא לקיים מצות התלויות בה. ובהלכות גדולות ישנו. ואדוני אבי הרא"ש ז"ל לא היה אומר.

והב"ח שם (ד"ה וכתב עוד ויש) הסביר מדוע כן צריך לאומרו:

תימה, הלא קדושת ארץ הנשפע בה מקדושת הארץ העליונה היא נשפעת גם בפירותיה **שיונקים מקדושת השכינה** השוכנת בקרב הארץ... ועל כן ניחא שאנו מכניסין בברכה זו "ונאכל מפריה ונשבע מטובה" - כי באכילת פירותיה אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה ונשבע מטובתה¹¹.

כלומר, בפירות ארץ ישראל ישנה קדושה היונקת מהשכינה ששוכנת בארץ. על כן ראוי וצריך לומר בנוסח הברכה "ונאכל מפריה ונשבע מטובה", כי אנו שבעים **מקדושתה** של הארץ השורה גם בפירותיה.

כעין זה כתב גם הרב יעקב עמדין¹²: אנו ודאי צריכין להם, כי **פירות ארץ ישראל מוסיפים כח וחכמה**, כמו שנאמר באווירה שמחכים (בבא בתרא קנח, ב). ולא על חינם האריך התלמוד (ברכות מד, א) להזכיר אכילה מופלגת דרבי יוחנן ותלמידיו כי

10 לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, ח"ב, "מזמור י"ט למדינת ישראל", עמ' קנט; לנתיבות ישראל, בית אל תשס"ג, ח"ב, עמ' ססב; שיחות הרב צבי יהודה, ירושלים תשס"ה, דברים ראה (תשל"ד) עמ' 211.

11 דוגמא לכך, מי שאוכל מאכלות אסורות כמו בשר בהמות טמאות, אכילה זו "מטמטמת" את הנפש. בניגוד לכך באכילת פירות ארץ ישראל מוצאים אנו השפעה **חיובית** על הנפש, אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה.

12 מור וקציעה או"ח סימן רח. וכן כתב בסידור בית יעקב, בית הפרס ברכת הנהנין: 'ונאכל מפריה' כן הוא בנוסח הנכון. ואין מכווין על הנאת הגוף כי אם לקיים מצוות התלויות בארץ; גם פירותיה נותנין כח ומוסיפין בריאות לעבודת ה' יתברך.

אכלי פירות גינזור, שנראית באמת גוזמא. אבל חס וחלילה שכוונו לספר בגנותם, אלא בשבחם ובשבח ארץ ישראל נתכוונו, ולהודיענו שפירותיה נותנים חיים לעם עליה, ומוסיפים כח וגבורת ההשכלה... לפיכך היו מרבים לאכול מהם. ולא רעבתנים וגרגרנים היו חס וחלילה¹³.

כך כתב גם הרב אברהם אזולאי (סבו של החיד"א) בספרו חסד לאברהם¹⁴:

יש להקשות, למה בארץ ישראל יגרע ממנו המן הרוחני? ויש לומר כי הטעם לזה הוא כי במדבר אין פירותיהם כדאי לקבל את רוחניותה של הקדושה, כי אין גוף טמא נעשה כלי לקבל רוחניות הקדושה, ואם הייתה הקדושה היא בפירותיהם ובמזונותיהם היה הכל ניתן בלי קדושה חלילה, וזה אינו עניין כלל, ועל כן נתן להם הקב"ה המן מן השמים. אמנם פירות ארץ ישראל הם על ידי הקדושה, ואותן הרוחניות שהיה ראוי אל המן נתלבש בפירות הקדושים ההם, ועל כן לא היה מן בארץ ישראל כי אם במדבר.

הרב בן איש חי פסק כן הלכה למעשה בשאלה שנשאל על ידי יהודי המתגורר בצפת¹⁵. שאל השואל: במרחק שעות מביתו יש מקום ובו פרדסים עם "פירות חשובים טובים ומתוקים ומשובחים במאוד מאוד"; האם ללכת לשם כמה ימים בזמן עונת גידול הפירות בכדי לאכול מפירותיהם הטובים, או שיש בכך "איזה פקפוק ממידת חסידות ללכת ממקום למקום מהלך איזה שעות בשביל אכילה והנאה של מותרות הגוף... או דילמא שרי גם לפי מידת חסידים [משום] חיבוב ארץ ישראל, כי הפירות הם של ארץ ישראל, ויש מצוה בהליכה לשם לאכול מפירות החשובים של ארץ ישראל?"

תשובת הבן איש חי: הדבר מותר ו"גם לפי מידת חסידים לית בהא פקפוק וחשש". וראייתו מהגמרא (ברכות מד, א) המספרת על רבה בר חנה שהיה הולך לגינזור לאכול מפירותיה של ארץ ישראל. והוא סיכם את תשובתו: "לכן מאחר שגם אתה

13 כך כתב הרדב"ז (שו"ת, ח"א, סימן תקפ): "כִּי רָצוּ עֲבָדֶיךָ אֶת אֲבֹנֵיךָ" (תהלים קב, טו) - וכל שכן פירותיה. וכתב האדמו"ר רבי ישראל מרוז'ין (עיריין קדישין השלם, ירושלים תשס"ט, ח"א, ט"ו בשבט, עמ' קו): דאיאת בשם האר"י ז"ל דפירות ארץ ישראל מסוגלים המה להריח את האוכלן ביראת ה'. והרב יהושע משה אהרונסון כתב בשו"ת ישועת משה (ח"א, סימן סח אות ב): כל מה שאנו מבקשים 'ונאכל מפריה ונשבע מטובה' הוא על הטוב הגנוז בפרי ארץ ישראל שיש בו קדושה, והאוכל אותם קונה לעצמו קדושה על ידם.

14 מעין שלישי עין הארץ, נהר כא בסוד המן ופירות ארץ ישראל. הסביר את דבריו בשו"ת בכורי שלמה, פיוטרקוב תרנ"ד (1894), קונטרס פרי עץ הדר סימן כה בסוף התשובה, עמ' מה (89), במדבר היה הכל ניתן על ידי השרים ולכן ניתן המן אשר אין בו חלק אל השרים כלל, מה שאין כן בפירות ארץ ישראל שהם על ידי הקדושה.

15 שו"ת תורה לשמה, סימן תיח.

השואל כוונתך לשם שמים בשביל חיבוב ארץ ישראל ולהודות לה' על הארץ ופירותיה הטובים, לך לאכול בשמחה, והכל הולך אחר כוונת הלב".

ג. מדוע מצות עבודת תלויה ברוב ישראל?

החת"ס הסביר את שיטת רבי ישמעאל (ברכות לה, ב) הסובר "הנהג בהם מנהג דרך ארץ" כך:

רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא 'וְאֶסְפְּתָ דְגַנְךָ' (דברים יא, יד) אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין על אדמתם, שהעבודה בקרקע מצוה משום יישוב ארץ ישראל.

נינו, הרב אברהם סופר, הקשה¹⁶: מדוע מצות עבודת הקרקע, שהיא משום יישוב ארץ ישראל, תלויה ברוב ישראל?

כמה תירוצים נאמרו על קושיא זו:

א. הרב משה צבי נריה¹⁷ תירץ: לפי מה שכתב המגילת אסתר, שהתנאי לקיום מצות יישוב וישיבת ארץ ישראל הוא כשאין אנו "משועבדים לאומות", תנאי זה מתקיים דווקא כשרוב ישראל שרויין בארץ ישראל. לכן החת"ס כתב את דבריו לכל השיטות - מתי יפה כוחה של מצות יישוב ארץ ישראל לדחות תלמוד תורה בעבודת "ואספת דגנך"? דווקא כשהיא מתקיימת בשלמותה, בזמן שרוב ישראל שרויין בארץ ישראל.¹⁸

אך הוא עצמו הקשה על סברה זו, שהרי גם תחת שלטון זר אין המצוה נפקעת. ועוד קשה - המושגים "רוב ישראל" ו"שלטון ישראל" אינם בהכרח זהים, יתכן מצב שבו יהיה רוב ישראל בארץ, אך תחת שלטון זר ח"ו, כמו בבית שני.

ב. נראה לומר שהחת"ס כתב את דבריו לפי שיטת הרמב"ם (הלכות תרומות פ"א

16 'המעין' כרך ט גליון ב (טבת תשכ"ט) עמ' 4. ראוי לציין שבפרשת שופטים לא מצויות בדברי החת"ס המילים 'רוב ישראל'.

17 צניף מלוכה, עצמאות ישראל, סעיף ה עמ' 20.

18 הרב יהודה זולדן, במאמרו "לימוד תורה, עבודת אדמה ובניין ארץ ישראל" (אמונת עתיד 89, טבת-שבט תשע"א, עמ' 17) הביא סיוע להסבר זה, מהמונח "שרויין" המוזכר בלשון החת"ס סופר. מונח זה מופיע בראשונים בתור פרשנות לביטוי: "יד ישראל תקיפה". כך למשל כתב הריטב"א (ראש השנה יח, ב): בזמן שיש שלום - כלומר שישראל שרויין על אדמתם ובית המקדש קיים. וכך כתב גם בספר החינוך בכמה מקומות, כמו למשל במצות בניית ערי מקלט (תקכ): 'ונוהגת מצוה זו בזמן שישראל שרויים על אדמתן. והיא מן המצוות המוטלות על המלך ועל הציבור כולן'. כלומר, כשעם ישראל יושב בארץ וריבון עליה, אזי מוטל על הציבור ועל המנהיגות להקים מערכות ציבוריות וביניהם מערכת משפט ובה ערי מקלט.

הכ"ו) הסובר שמצוות התלויות בארץ בזמן הזה הם מדרבנן בגלל החיסרון של "ביאת כולכם"¹⁹. לפיכך, כשרוב ישראל "שרויין על אדמתן" מצוות התלויות בארץ (תרומות, מעשרות וחלה) חיובן הוא מהתורה. לפי זה, מוסבר המשך המשפט "שהעבודה בקרקע גופה מצוה, משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים" - כאשר הפירות והדגן הגדלים בארץ חייבים בתרומות ומעשרות מהתורה אז הם "פירות קדושים", כי קדושתם באה לידי ביטוי מעשי²⁰. במצב זה עבודת האדמה היא מצוה כמבואר בפסוק 'וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ'.

ג. לפי הב"ח הנ"ל הפירות קדושים בגלל הקדושה שיונקת מהשכינה השוכנת בארץ. אם כן, כאשר ישראל מטמאים את הארץ נמשכת הטומאה גם בפירות, מפני שהשכינה מסתלקת מהארץ. בנוסף, כשגויים שולטים בארץ הם מטמאים את הארץ בעבודה זרה, ואז בוודאי שהשכינה מסתלקת, שהרי השכינה "שרויה עם ישראל בגלותם" (רש"י דברים ל, ג ד"ה ושב). לפי זה תלה החת"ס את הדבר ברוב ישראל, מפני שכאשר רוב ישראל שרויין על אדמתם רק אז חוזרת השכינה לארץ עם ישראל, ואז הפירות קדושים בגלל המצוות שמקיימים ישראל²¹.

ד. ר' יונה עמנואל²² הביא את דברי הירושלמי בפסחים (פרק ד ה"א):

אמר רב יונה: קרבנות אלה של ישראל הם ומן הראוי שיהיו ישראל עומדים על קרבנם, אם יהוון כל ישראל עולין לירושלים - [=אי אפשר, שהרי] לית כתיב אלא 'שָׁלַט פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאֶה כָּל זְכוּרָךְ' (דברים טז, טז), אם יהיו כל ישראל יושבין ובטלין [=כדין כל אדם שמקריב קרבן, גם זה אי אפשר] והכתיב 'וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ', [=ואם יהיו בטלים] מי אוסף להם הדגן? אלא שהתקינו הנביאים הראשונים עשרים וארבע משמרות... של כהנים ושל לויים ושל ישראלים... וישראל מוכיחין על עצמן שהם שלוחיהן של כל ישראל.

מצינו כאן מקור לדברי החת"ס "וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכי נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה", דהיינו כמו רב יונה בירושלמי הנ"ל, רק בזמן שכל ישראל יושבין בארץ ישראל "אם יהיו כל ישראל יושבין ובטלין והכתיב 'וְאֶסְפְּתָ דְגָנְךָ'?". לכן דייק החת"ס, שגם לפי ר' ישמעאל רק

19 "התרומה בזמן הזה... אינה מהתורה אלא מדבריהן. שאין לך תרומה של תורה אלא בארץ ישראל בלבד ובזמן שכל ישראל שם שנאמר: 'כי תבואו' - ביאת כולכם כשהיו בירושלם ראשונה... וכן יראה לי שהוא הדין במעשרות שאין חייבין בזמן הזה אלא מדבריהם כתרומה".

20 סיוע לדברינו נמצא בחת"ס בפירושו לתורה הנ"ל לעיל בתחילת סעיף ב, שכתב: "פירות ארץ ישראל קדושים המה, ובפרט אחר שקיימו מצוות התלויות בארץ בהם".

21 מפי הרב יוסף יוסיפון ר"מ בישיבת קדומים בתוספת נופך.

22 'המעין' כרך ט גליון ב [טבת תשכ"ט] עמ' 5.

בארץ ישראל ורק כאשר רוב²³ ישראל שרויין שם אין לומר לא אאסוף את דגני מפני עסק התורה²⁴.

ד. ההשוואה בין תפילין לעבודת האדמה בארץ ישראל

החת"ס השווה בין תפילין לעבודת האדמה בארץ ישראל: "וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכי נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה". על דברים אלה כתב ראי' ולדנברג בציץ אליעזר²⁵:

הדברים... אשר משמיענו החת"ס, שאם אומר אדם בארץ ישראל לא אאסוף דגני מפני עסק התורה הרי זה דומה כמי שאומר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, מפני "שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים", הרי הם נפלאים ומסולאים בפז, ונדמה שחובב ציון גדול ביותר... שהוא... גם יהודי חרדי, לא היה מעיז להוציא מפיו דברים כאלה, ועל אחת כמה וכמה להעלות על הכתב [דברין] הגות לב מקוריים כאלה. אולם השאלה הנשאלת היא, האם ההשוואה בין תפילין לעבודת האדמה היא מוחלטת? שהרי רק על מי שלא מניח תפילין נאמר שהוא מפושעי ישראל בגופו (ר"ה יז, א), ולא על מי שלא אוסף דגן בארץ ישראל!

בספר אם הבנים שמחה²⁶ הבין את הדברים כפשוטם:

"עד כמה הוקיר רבינו [החת"ס] מלאכת יישוב הארץ, עד דקפסיק ותני שבארץ ישראל... החיוב לעשות כרבי ישמעאל, מפני שזה גופא מצוה... ומאן ספין ומאן יהיר ומאן רקיע לזלזל בדבר שרבינו החת"ס הגביה ערכו כל כך למעלה ראש, עד שהשווה עבודת האדמה בארץ ישראל למצות עשה דתפילין שאדם ישראלי מניח בכל יום, ובלי מצות עשה דתפילין אינו בר ישראל כלל... כמבואר בראש השנה (יז, א); על כן בושה וכלימה תכסה פניהם של אלו המזלזלים במצות עשה של ישוב הארץ".

לעומתו, הרב עובדיה יוסף הבין²⁷ שההשוואה אינה מוחלטת, כי רק על מי שאינו מניח תפילין נאמר שהוא מפושעי ישראל בגופם, למרות שברור הדבר שלימוד תורה

23 שהרי רובו ככולו.

24 וכתב עוד: ויש להוסיף, שרב יונה מפרש 'אֲסַפֶּתְּ דְגָנְךָ' בזמן שבית המקדש קיים, ולפי החינוך (מצוה צה) "נוהגת מצוה זו בזמן שרוב ישראל על אדמתן".

25 שו"ת ציץ אליעזר, ח"ז סימן מח, עמ' רכה.

26 חלק שלישי סעיף לב.

27 תורה שבעל פה יא (תשכ"ט) סעיף יא.

עולה על שאר מצוות התורה כמבואר בירושלמי (ריש פאה), וכוונת החת"ס הייתה רק להגדיל את ערך עבודת האדמה בארץ ישראל.

עוד אפשר לומר שהשוואה בין איסוף הדגן להנחת תפילין אינה מוחלטת, ומתיחסת לפרט אחד והוא שמצוות אלו חייב האדם לעשותן בגופו ולא מועילה בהן שליחות, כי תפילין הם הדוגמא למצוה שאדם חייב לעשותה בגופו (כדברי תוספות ר"ד בקידושין מב, א וקצות החושן קפב, ב שפב, ב ושו"ת חת"ס או"ח סימן רא), וכך גם עבודת האדמה בארץ ישראל. דברי החת"ס נסמכים למשפט הקודם "ובועז זורה גורן השעורים בלילה משום מצוה, וכאילו תאמר לא אניח תפילין...". בועז זרה בעצמו את הגורן ולא על ידי שליח, למרות שהיה עשיר והיו לו עבדים ושפחות, מכיוון שיש הידור בקיום מצות יישוב ארץ ישראל בגופו, כמו רבי ינאי שנטע ארבע מאות כרמים (בבא בתרא יד, א)²⁸.

ה. דברים נוספים שלמדו הפוסקים מהחתם סופר

רש"א רזכטה בספר בכורי שלמה²⁹ למד מדברי החת"ס אלו שיש להעדיף את אתרוגי ארץ ישראל על פני אתרוגי חוץ לארץ, והטעם מפני "שהעבודה בקרקע ארץ ישראל להוציא פירותיה הקדושים מצוה היא משום יישוב ארץ ישראל". אם כן כשיברכו רק על אתרוגי ארץ ישראל יתרבה היישוב בארץ, ותהיה שם פרנסה לכמה מאות משפחות שיוכלו לעבוד ולעבד את אדמתה.

והוסיף שיש מקום להתיר אף אם יהיה על אתרוגי ארץ ישראל חשש איסור דרבנן, וזאת מכיוון שבמקום יישוב ארץ ישראל לא גזרו בזה כמבואר במסכת בבא קמא (פ, ב) שהלוקח בית בארץ ישראל כותבים עליו אונו אפילו בשבת, שמשום יישוב ארץ ישראל לא גזרו; כל שכן שהם כשרים על פי דין ללא שום חשש.

גם שדי חמד³⁰ כתב להעדיף את אתרוגי ארץ הקודש על אתרוגי קורפן, "גם אם אתרוגי ארץ ישראל לא היו מהודרים ויפים, כי כל מגמתינו לשמור ולעשות רצון אבינו שבשמים וזה כל האדם, וכבר המליץ הגאון החת"ס: אם אינם מהודרים למטה יהיו מהודרים למעלה, וכיוון שהם כשרים על-פי דין לא נביט אל מראה ויופי והדר חיצוני".

28 בשיטה מקובצת כתב בשם הראב"ד: "משום יישוב ארץ ישראל הוא דעבד ומעלים עליו כאלו נטעה כולה".

29 הרב שלמה אברהם רזכטה, שו"ת בכורי שלמה, פיוטרקוב תרנ"ד (1894), קונטרס פרי עץ הדר סימן כה אות קפו, עמ' מד, ב (88). וכתב עוד שני טעמים נוספים על פי הדרש בסוף התשובה ואכמ"ל. הביאו הרב חיים חזקיהו מדיני, שדי חמד השלם, מהדורת בית הסופר, בני ברק תשכ"ז, ח"ד, מערכת הלמ"ד כלל קמא אות לב, עמ' עד, ב (147).

30 מערכת הלמ"ד כלל קמא אות לב, עמ' עד, א (146) ד"ה ואולם.

ר"מ קליין בספר משנה הלכות למד מדברי החת"ס³¹ שגם מי שעולה רק לזמן קצר ודעתו לחזור מסייע ביישוב הארץ, שהרי הוא מוציא כספים בזמן שהותו בארץ ומפרנס את אנשי ארץ ישראל, לכן הוא בכלל המצוה באותה שעה, כפי שיטת הרמב"ן והחת"ס.

היו ששאלו³², האם לפי דברי החת"ס הנ"ל יש חיוב על כל אדם לעסוק בחקלאות מפני היותה מצוה מהתורה כמו תפילין? הרב שלמה אבינר השיב: מצוה זו מוטלת על הכלל, ולכן ישנה חובה על כלל ישראל ליישב את הארץ ואין חובה על היחיד לעזוב את ביתו וכל אשר לו וולהיות חקלאי, כלומר, אם אדם עוסק בחקלאות - יש בידו מצוה, ואם לא עסק - אין בידו עבירה. כי בכל מדינה יש צורך גם בבעלי מקצוע אחרים כדי לבנותה.

ו. האם גם שאר האומנויות הן מצוה בארץ ישראל?

מדברי החת"ס עולה שבארץ ישראל כל עבודה היא מצוה, ובמיוחד עבודת הקרקע³³.

מעיון בדבריו בפירוש התורה עולה המִדְרָג הבא:

א. העבודה המעולה ביותר היא החקלאות, עבודת הקרקע - "מצוה משום ישוב ארץ ישראל".

ב. אחריה שאר המקצועות היצרניים - "שאר אומנויות שיש בהם משום ישוב העולם".

ג. אחריהם מקצועות לא יצרניים שגם הם חיוניים לחיים של עם בארצו - "משום ישוב וכבוד ארץ ישראל".

אולם בדרשותיו³⁴ דירג את המקצועות השונים ביתר פירוט, לפי חשיבותם לקיום העולם. להלן דבריו:

31 שו"ת משנה הלכות, מדור התשובות ח"ב סימן ע.

32 הרב שלמה אבינר, עיטורי כהנים 20 (מר חשון תשמ"ז), "בענין ישוב הארץ", עמ' 42. הנ"ל, עם וארצו, ירושלים תשס"ב, ח"ב, עמ' 28. הנ"ל, מקדם לבית אל, סימן נה, עמ' 204. ואין הדבר סותר את מה שכתבתי לעיל שיש הידור בקיום מצות יישוב הארץ בגופו, ולכן בועז זרה בעצמו את הגורן ורבי ינאי נטע ארבע מאות כרמים, מכיוון שזה הידור ולא חיוב.

33 בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ז סימן מה, עמ' רכה) כתב: אם כי ידועה עבודת האדמה בדרך כלל כמובחרת מכל העבודות והמסחרים השונים, בהיותה בדרך כלל נקיה מכל שמץ של גזל וקיפוח בדרך כלל, הרי בארץ הקודש עצם המלאכות של לעובדה ולשמרה הם גופי הלכות.

34 דרשות חת"ס, ח"ב, ירושלים תשל"ד, דרוש לפסח תקצ"ו, עמ' רעו. וראה עוד הרב צב"י טאו, נושא אלומותיו, ירושלים תשע"א, עמ' פז.

"וַיִּתְּרוֹן אֶרֶץ כְּפֹל הוּא מֶלֶךְ לְשָׂדֵה נֶעְבֵּד" (קהלת ה, ח) ... דע לך ... כי יתרון ארץ בכל היא, ושדה הנזכר היינו הכדור בכללו, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם, והאדם מושל בכל - הוא בעל הארץ והשדה, זורע וחורש וקוצר ונוטע ומגדל ותולש גוזז טווה ורוקם, והיינו הארץ ויישובה. ואמרו חז"ל פרק רבי עקיבא (שבת פה, א): "בְּנֵי יִשְׂרָאֵל יִשְׁבִּי הָאָרֶץ" (בראשית לו, כ), שהיו בקיאים ביישובה של הארץ והם עיקרי הארץ, ואילולא הם אין עולם. ואחריהם, וקרוב ממש להם כמוהם, כל בעלי המלאכות המתקנים כלים לחרוש, לזרוע, לגוזז ולטוות, או המתקנים המאכלים והמלבושים, ובאלה נתיישרה הארץ ולא צריך יותר. ואחריהם, ופחותים מהם, והמדומה שגדולים, הם השלוחים המכונים סוחרים... והמה אינם יודעים לא לזרוע ולא לחרוש, לא לטוות ולא לארוג, אך הם שלוחים הכוללים זה השליח לבני עירו להביא תבואה ממקומות הרבה, שיהיה באוצרו מצוי תבואה לכל קונה, והוא שליח לחרש שוטה וקטן אשה עבד ושפחה... ואלו הסוחרים אינם מסגלים [מכשירים] בעולם כלום, ולא יודעים לסגל [להכשיר], אלא שלוחי העולם הם, והמה הפחותים, ונחשבים גדולים וחשובים. ואחריהם, והפחותים מהם, שליח-שליח [=שליח של שליח], הם השולחנים המכונים באנקיער [בנקאים], שאפילו סחורות הסוחרים אינם מבינים, אלא הם שלוחי הסוחרים להמציא להם מעות או להמציא מעות שלהם לרחוקים מעבר לים כידוע, והם פחותים פחותים ביישוב העולם, ונחשבים לגדולי גדולים בעולם.

ועל כל פנים בהנ"ל נתיישב כל העולם על בוריו זיוו ויופיו. לולא כעס אויב, העוול השולט בעולם, במידה ובמשקל ובמנין, ונפישו [ורבו] רמאים וגוזלים וחומסים, על כן היו צריכים לנוטרי כרמים, הם השרים היושבים על מדין, דייני גזילות וגזירות ושוטריהם, להכות לענוש ולשפוט בין איש לרעהו, והמליצים בינם לבין העם, והם הגדולים אשר אימתם מוטלת על הבריות, וכורעים ומשתחוים להם, ולעניין קיום העולם בעצמו אינם אפילו כשליח שליחי הנ"ל, אלא שהם שומרים מכל עוול, והעוול מגביה אותם מעל גבוה. והיה די בזה ביישוב המדינה, אך יש לחוש לבני מדינה אחרת, שכניהם או מלכם יפשטו אל בני מדינה זו, ויגזלו מהם ארצם ואנשיהם, על כן הוצרכו להעמיד חיל צבא וחיילי צבאיהם לאלפים ולרבבות מלומדי מלחמה איש חרבו על ירכו, והם חשובים וגדולים מן הראשונים, ואינם בקיאים אפילו במשפטי ונימוסי הארץ, אלא ללחום ולהרוס ולאבד כל חיל וגוי הצרים בני מדינה זו. ואילו היה האמת שולט בעולם "לא יִשָּׂא גוֹי אֶל גוֹי חֶרֶב" ולא היו יראים אלו מגזילתם של אלו ואלו מאלו, לא היו צריכים לזה כלל, אך השתא דליכא קושטא בעלמא (שאין אמת בעולם) הרי הם גדולי עולם. המלך המושל בגבורתו עולם ומשיגח על

הנ"ל, צרכיו מרובים לפרנס כל מיני שרים וחייליהם וצרכי ביתו וכבודו כי רב, ומאין יבוא כל זה, וכל אלו הנזכרים לעיל אינם לא זורעים ולא חורשים? על כן שרים אחרים גדולים מן הראשונים, שאינם לא לוחמים ולא שופטים, והם רעי המלך ויועציו, משנהו ושלישיו, מתחכמים איך להוציא הוצאות הנ"ל מבני הארץ, ולהטיל עליהם מיסים ועל סחורתם ועניינם. סוף כל סוף, יתרון ארץ בכל הוא, ו"מֶלֶךְ לְשֹׁדֵה נֶעְבֵּד", ואין לפרש יותר כי הוא מובן מאליו.

מצינו איפוא בדבריו חלוקה פרטנית ומדויקת יותר בין המקצועות השונים:

א. חקלאות; ב. בעלי מלאכה, תעשייה וייצור. ג. מסחר. ד. בנקאות. ה. שומרי החוק - בתי המשפט, משטרה וסוהרים. ו. אנשי הצבא. ז. אנשי השלטון והשרה.

ז. עבודה עברית

כתב החת"ס: "ולא לבד עבודת קרקע, אלא לימוד כל האומנות, משום ישוב וכבוד ארץ ישראל. שלא יאמרו לא נמצא בכל ארץ ישראל סנדלר ובנאי וכדומה וביאום מארצות רחוקים, על כן היה לימוד כל האומנות מצוה".

במשפט זה מלמד אותנו החת"ס על הערך והחשיבות של עבודה עברית בארץ ישראל. לדעתו, לא ייתכן שבארץ ישראל יהיה מקצוע ותחום כל שהוא שלא יהיו בו פועלים ובעלי מלאכה יהודים, ויביאו אותם מחוץ לארץ. יש בכך פגיעה ביישוב הארץ ובכבוד ארץ ישראל. עלינו להיות תלויים בעצמנו ולא באחרים, ולכן אין לייבא בעלי מלאכה זרים.

סיוע לדבריו נמצא בדברי ספורנו (שמות לח, כא). הוא הסביר מדוע המשכן שעשה משה נגנו יחד עם הכלים ולא נפל ביד אויבים, ולעומת זאת מקדש ראשון ומקדש שני נחרבו על ידי הגויים וכלי המקדש נלקחו בשבי (חוץ מארון הברית שנגנזו כבר בימי יאשיהו). הסיבה לדעתו היא, כי את המשכן בנו בצלאל ואהליאב, וכל האומנים ובעלי המלאכה היו מישראל, לכן לא נפל בידי האויבים. אולם במקדש שבנה שלמה היו בעלי המלאכה גויים מצור, לכן אף על פי ששרתה בו השכינה נחרב ונפלו כל הכלים ביד האויבים. בית שני שפוקד על ידי כורש (עזרא א, א-ג) וחסר בו הארון ולא שרתה בו שכינה כמו בבית ראשון (יומא כא, ב) והמתעסקים בבניינו היו גם צידונים וצורים (עזרא ג, ז), לכן נחרב ונלקחו כליו בשבי³⁵.

35 רמז לכן מצאנו בתורה: יצחק אבינו חפר בארות. רמב"ן (בראשית כו, כ) הסביר ששלושת הבארות שחפר: עֶשְׂקָה, שְׁטָנָה, רְחוּבוֹת, הם רמזו לשלושת בתי המקדש. עֶשְׂקָה - ירמזו לבית הראשון, שְׁטָנָה - לבית השני, רְחוּבוֹת - לבית השלישי. את שתי הבארות הראשונות סתמו הפלישתים מפני שנחפרו על ידי עבדיו - וַיִּחְפְּרוּ עֲבָדָיו יִצְחָק בְּנֵחַל' (פס' יט), אך את הבאר השלישית רְחוּבוֹת, חפר יצחק בעצמו - וַיִּשָּׁב יִצְחָק וַיִּחְפֹּר' (פס' כב), לכן לא סתמום פלישתים. (ראה: הרב יוסף

במילים אחרות: המשכן שבנה משה רבינו נבנה בעבודה עברית ולכן נגנז; לעומת בית ראשון ובית שני לא נבנו בעבודה עברית אלא על ידי נכרים ולכן נחרבו ונלקחו כלי המקדש בשבי.

ח. הרב קוק: כל המעשים הנצרכים לאומה הם גופי תורה

ברוח דברי החת"ס, אם כי בהדגשות אחרות, כתב גם הראי"ה קוק³⁶: כמו החת"ס יש בדבריו אמירה עקרונית אודות הערך של בנין הארץ והאומה מהבחינה התורנית: בזמן החורבן וקרוב לו, שהחיל הישראלי נעתק מאדמתו והוצרך להכיר את תעודתו רק במעמדו ברוחני המופשט, הושרשה ביחידים הדרכה לפרישות מחיי שעה בשביל חיי עולם³⁷, וגם על זה יצאה מחאה שמימית. אבל כאשר הגיע התור של בנין האומה בארצה, והצורך המעשי של הסידורים המדיניים והחברתיים נעשה חלק מתוכנית פעלי הכלל, הרי הם הם גופי תורה³⁸, וכל מה שיתרחבו הגורמים המעשיים ויתבססו יותר יפעל הרוח המלא קדושה וחיי אמת על העולם ועל החיים, ואור ישראל יאיר פני תבל בכליל יפעתו.

בתחילת דבריו מסביר הרב קוק שמחלוקת רשב"י ורבי ישמעאל מתקיימת בארץ ישראל, אך בתקופות ובמצבים שונים. רשב"י אמר את דבריו "בזמן החורבן וקרוב לו", כלומר לפני החורבן כשהרומאים שלטו בארץ, ולאחר החורבן כשעם ישראל גלה והארץ היתה חרבה, כ"שהחיל הישראלי נעתק מאדמתו". במצב כזה, כשאין ריבונות והעם בגלות ואי אפשר לממש את מצות ישוב ארץ ישראל בעבודתה ובבניינה, יכולים יחידים לפרוש מחיי עולם ולנהוג כרשב"י. אולם "כאשר הגיע התור של בנין האומה בארצה", כלומר, כאשר "קול התור נשמע פְּאַרְצֵנו" (שיר השירים ב, יב) ויהודים מתחילים לחזור לארץ, מוקמים ישובים ורבים עוסקים בחקלאות ובעבודת האדמה, במצב זה סובר רבי ישמעאל "הנהג בהם מנהג דרך ארץ". צריך להדגיש שמדובר כאן בתחילת התהליך,

פאצאנאווסקי, פרדס יוסף על התורה, בראשית כו, טו בשם ספר בכורי אביב; הרב יעקב קמיניצקי, אמת ליעקב, בראשית תולדות כו, כב.)

36 אורות, אורות התחיה כז, עמ' עז.

37 הביטויים 'חיי עולם' ו'חיי שעה' ו'המחאה השמימית', מקורם במסופר בגמרא (שבת לג, ב) על רשב"י ובנו, שהסתגרו במערה במשך שנים עשר שנים כשברחו מהרומאים. לאחר שהם יצאו מהמערה הם ראו אנשים חורשים וזורעים: "אמר מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה! כל מקום שנותנין עינהן - מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להם: להחריב עולמי יצאתם? חיזרו למערתכם!"

38 הערת הרב צבי יהודה קוק (עמ' קעח): "ועיין חתם סופר ח"ו, חדושי לולב הגזול ד"ה הדומה לכוש". וכן כתב באורות התחיה סעף טז, עמ' סח: "וכל מה שמתוספות מלאכות ועבודות גשמיות בארץ ישראל, תצא על ידי ישראל ביסודה המלאכה והעבודה משפלותה המאורה".

כשארץ ישראל עדיין בשלטון גויים ואין ריבונות יהודית; אך גם במציאות כזו דעת רבי שמעאל היא שעבודת האדמה דוחה תלמוד תורה, כי "הם הם גופי תורה".

למרות שאין הרב קוק קושר את דבריו לסוגיית הגמרא בסוכה (אתרוג הכושי) או לסוגיה בקידושין (דברי רבי נהוראי), מציין בנו הרב צבי יהודה קוק, עורך ספר "אורות", את דברי החת"ס כמקור לדבריו. אולם שלא כחת"ס הכולל את עבודת האדמה והעבודה בכלל כחלק ממצות ישוב ארץ ישראל, הרב קוק רואה בכל הפעולות המעשיות הנעשות בארץ ונצרכות לבניין האומה, "הסידורים המדיניים והחברתיים", "גופי תורה"! נמצאנו למדים שדברי החת"ס הם התשתית והבסיס לדברי הרב קוק, אלא שהוא הרחיב והוסיף עליהם קומה נוספת.

סיכום ומסקנות

רבנו החת"ס פסק כר' שמעאל שעבודת האדמה בארץ ישראל היא מצוה משום ישוב ארץ ישראל, וכן גם שאר העבודות. ואם אומר אדם בארץ ישראל לא אאסוף דגני מפני עסק התורה, הרי זה דומה כמי שאומר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, מפני "שהעבודה בקרקע גופה מצוה, משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים". לדעתו קיימת קדושה בפירות ארץ ישראל היונקים מקדושת השכינה שבארץ. דעת החת"ס היא שמצות יישוב וישיבת ארץ ישראל מתקיימת רק כשאין אנו משועבדים לאומות וכשרוב ישראל שרויין בארץ ישראל, כי רק אז המצוות התלויות בארץ חיובם הוא מהתורה (לפי שיטת הרמב"ם), ורק אז קיימת מצות עבודת האדמה בארץ. מדבריו גם יוצא שבארץ ישראל כל עבודה היא מצוה, אך בדרשותיו דירג את המקצועות השונים ביתר פירוט לפי חשיבותם לקיום העולם. החת"ס גם מדגיש שלא ייתכן שבארץ ישראל לא יהיה מקצוע ותחום כל שהוא שלא יהיו בו פועלים ובעלי מלאכה יהודים, ולדעת הרב קוק זצ"ל גם "הסידורים המדיניים והחברתיים הם הם גופי תורה".

סיפר הרב יוסף כפיר: להורי היה כרם, ובר"ח אלול היינו באמצע עונת הבציר. אבי בקשני לדחות את חזרתי לשיבה עד סיום הבציר, וחזרתי לשיבה באמצע זמן אלול. ביום הגיעי לשיבה באתי לביתו של ראש הישיבה הרצי"ה זצ"ל, והוא שאלני מדוע התעכבתי זמן רב כל כך. הייתי נבוך, והסברתי שנאלצתי להישאר כדי לסייע להורי עד סיום הבציר. בשמחה ובמאור פנים ניגש הרב לארון הספרים, שלף את ספר חידושי חת"ס סופר על מסכת סוכה, פתח בחידושו לדף לו ע"א וקרא באוזני את דבריו ברגש ובחום...

מתוך הספר 'משמיע ישועה' עמ' 247 (עם שינויים)